

BADIIY ADABIYOTDA ZONIM SO 'ZLARNING TASHBEH SIFATIDA QO'LLANISHI

Negmatova Dilafuz

*O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti filologiya fakulteti
magestranti,*

Ushbu maqolada o'zbek nasrida qo'llanilgan zoonimlar tashbehining ma'no munosabatlari haqida bahs yuritiladi. O'zbek xalqi totemida ba'zi hayvonlarga nisbatan e'tiqod baland bo'lsa-da, lekin ularning salbiy ma'no anglatish xususiyatlari ham mavjud. Bu birliklar nihoyatda xilma-xil bo'lib, ular orasida lug'aviy birliklar, sintaktik qurilmalar tilga olinadi.

Kalit so'zlar: *metafora, tashbeh, tozi it, itday o'lmoq, it yiqilish bo'lib ,arslon, yilqi, boyqush*

Bugun fanda til, madaniyat, shaxs, tafakkur tushunchalari tilshunoslikning yangi sohalarida o'rganilmoqda. Tilshunoslikning o'rganish obyekti bo'lgan metafora badiiy adabiyotda tashbeh sana'tini hosil qiladi.

Tashbeh badiiy san'atlardan biri bo'lib, (arabcha –o'xshatish) mumtoz adabiyotda ikki narsa va tushuncha, harakat yoki holat va shu kabilarni bir-biriga o'xshatish, qiyoslash ma'nosini anglatadi. Adabiyotda, xususan, she'riyatda eng keng tarqalgan va qadimiy san'atlardan biri⁴⁰.

O'zbek nasridagi qo'llangan metaforalarni kuzatish asosida shuni aytish joizki, ular o'zbek xalqining badiiy, til birliklariga bo'lgan munosabati asosida namoyon bo'ladi. Til tashqi olam bilan bog'langan. Til belgilari ortida turuvchi hodisalarni o'rganish inson kognitiv faoliyati va nutqiy faoliyat aloqasini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek nasriga oid asarlarni o'qir ekanmiz, asar jarayonida turli zoonimlarning qo'llanishiga guvoh bo'lamiz. Ular orasida eng ko'p qo'llanilgan uy hayvoni **itdir**. Muhim xususiyati shundaki, **it** so'zi o'zbek tilida etalon bo'lib kelgan metaforalar soni ko'p bo'lib, ularning barchasi insonga nisbatan qo'llangan hamda turli ma'no nozikliklarini beradi.

O'zbek tilining izohli lug'atida it haqida shunday ma'lumot berilgan. "Uy-ro'zg'orni qo'riqlash, ov ovlash va shu kabi maqsadlar uchun saqlanadigan to'rt oyoqli sutemizuvchi uy hayvoni.)

Ko'chma ma'noda :

⁴⁰ D.Quronov va boshq. Adabiyotshunoslik lug'ati . Toshkent, "Akademnashr" , 2013-yil. 321-bet

1. **Shu hayvonga nisbatlanuvchi haqoratni bildiradi;** Azizbek qarshisida qo'l bog'lab turgan darvoza begiga baqirdi: - Nega qarab turasan, darvoza ustiga chiq, kim ekan u it?!" A. Qodiriy. "O'tgan kunlar"

2. **Birovning manfaatlarini himoya qilib , boshqalarga zulm o'tkazuvchi odam; malay.** Musulmonqulning iti bo'lmasa, o'zimizdan mingboshi bo'larlik odam qurib qoluvdimi, deyman. A. Qodiriy. "O'tgan kunlar"

3. **Boshiga it kunini solmoq**-rosa qiynamoq, o'ta azob-qiynoqqa solmoq. (fraziologik birlik sifatida);

4. **It azobda**- nihoyatda qiyin, mashaqqatli holat, ahvol ;

5. **It hasratda** ayn. It azobi(da)

6. **It dan suyak qarz** - Qarzi juda ko'p

7. **It boqmaydi**- nazar-e'tibordan qolgan, e'tibor berilmaydigan shaxs yoki narsa(shevada);

8. **Itning tuvagi oltindan**- juda ham boy, oshib-toshib ketgan boy.

9. **Itning keying oyog'i**- Ish-faoliyat va shu kabilarda qatordagilardan eng oxirida ekanligini bildiradi (ibora);

10. **Ichini it tatalamaq**- nihoyatda bezovta bo'lmoq

11. **Kambag'alni tuyaning ustida ham it qopadi**- ishi yurishmagan , omadsiz kishi haqida aytilgan ibora kabi tushunchalarni ifodalaydi ⁴¹.

Xalq og'zaki ijodidagi dostonlardan "Alpomish" dostonida **"Ne kampirlar kelib, tulkini inlatgan toziday bo'lib, boybichalarni angnib, o'rtaga olib turibdi"**, - jumlasini keltirilgan⁴². Bu tashbehni anglash uchun avvalo tozi it tushunchasiga e'tibor qaratishimiz lozim. Nega aynan tozi it? U boshqa itlardan qanday xususiyati bilan farqlanadi

"O'zbek Milliy Ensiklopediyasi"da **"tozi"** ovchi itlar guruhiga mansub yuzdan ortiq zotlardan biri ekanligi va ular yovvoyi hayvon va parrandalarni topib, ovchilarga yordamlashishi haqida aytib o'tiladi.

⁴¹ O'zbek tilining izohli lug'ati, ikkinchi jild, Toshkent, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2010-yil, 241-bet

⁴² Yo'ldoshev Q, Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik, Toshkent, "Mitti yulduz", 2019-yil, 10-bet .

Internet manbalarida tozi itga shunday ta'rif berilgan “O'rta Osiyo ko'chmanchi qabilalarining yagona shikorchi it zoti – tozilar bilan ovga chiqish asrlar qa'ridan bizga me'ros an'anadir. Olimlarning taxmin qilishicha, hozirgi O'rta Osiyo tozi itlarining ajdodi eramizning VIII asrida arab istilochilari olib kelgan ovga o'rgatilgan itlar bo'lgan. Ko'chmanchi xalqlarning zotni yetishtirish ustida ter to'kib, uzoq vaqt ishlagani, qon tanlashdagi puxtalik va chatishtirishdagi e'tibor, zahmatli mashqlar tufayli forscha “tozi”, ya'ni “hujum qiluvchi” nomini olgan yangi tub naslning dunyo yuzini ko'rishiga sabab bo'ldi. O'zining arabiy ajdodlaridan farqli o'laroq, tozi Osiyo cho'l-u biyobonlarining shafqatsiz iqlimiga yaxshi chidash beradi. Tozi itlar – ushbu zotni minglab yillar davomida yetishtirgan insonlar uchun milliy g'urur. Doimo tozilarning hurmati joyiga qo'yib kelingan, u yaxshi parvarish qilingan va himoyada bo'lgan va uning egasi itining o'n oltinchi pushtisigacha barcha silsilasidan voqif bo'lgan. Tozilar uy ichkarisidan joy berilgan, dasturxondan eng sara go'sht ulashilgan va kashta-yu munchoqlar bilan bezatilgan yostiqlarda orom olgan yagona it zotidir.

Ta'kidlash joizki, Turkistonda tozi itlar bilan ov qilish oliy tabaqa vakillari uchungina berilgan afzallik bo'lmagan, bepoyon ov maydonlari nafaqat xon-u boylarga, balki oddiy odamlarga ham yetgan. Ko'chmanchi chorvadorlar va cho'ponlar tozi itlarni o'stirish, qo'lga o'rgatish va tanlab chatishtirish uchun mukammal sharoitlarga ega bo'lganlar. It bilan ov qilish ular uchun sevimli sport mashg'uloti bo'lib, moddiy foyda ham olib kelgan”. Demak, “Alpomish” dostonida keltirilgan tozi it tushunchasidan shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, asardagi qahramonlar chorvachilik bilan shug'ullanganligi va boy-u shoy bo'lganligi sababli tozi it tushunchasi qo'llanilgan. Bundan tashqari, tozi it “Shum bola” asarida ham qo'llanilgan. Yozuvchi bosh qahramon Sariboyning boy ekanligini ifodalab o'tish maqsadida tozi it detalidan foydalangan.

Xalq dostonlaridan yana biri hisoblangan **“Kuntug'mish”** dostoni da it endi salbiy tushuncha izohlab, tashbeh bo'lib kelgan. **“...ikki bola Azbarxo'jani bosib oldi. Azbarxo'ja gapirolmay, ho'kizday bo'kirib-bo'kirib, itday bo'lib o'lib qoldi ”**⁴³. O'xshatilgan narsa itning o'limi. Nega aynan it. Internet manbaalarida bu haqida quyidagicha ma'lumot beriladi. Ma'lum bo'lishicha, itning o'limi o'limga iqror bo'lmasdan tavbasiz o'lim tushunchasini ifodalaydi. O'zbek tili so'zlashuv uslubida yomon odamni it deb atashadi? Insoniyat tarixi davomida it yordamchi va sodiq do'st bo'lgan. Sodiq xizmat va cheksiz sadoqatga qaramay, it g'amxo'rlik,

⁴³ Sultonmurod Olim va boshqalar. Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik, Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2019-yil, 39-bet.

hurmat va minnatdorchilikdan mahrum bo'lib, yolg'iz o'ladi. Itlar o'lganida, ular ko'milmasdan va jasadlari o'lgan joyda yotadi. Itning o'limi dafn marosimisiz va hamdardliksiz o'lishning dahshatli taqdiri deb ataladi. Shuning uchun bu ibora adabiy tilimizda mavjud.

Intrernet manbaalarida Yevropada **“itday o'lmoq”** ijobiy ma'no keltirishini aytib o'tadi. Inson va veterinariya tibbiyotida yaxshi o'lim haqidagi standart qarashlar bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Palliativ tibbiyotda yaxshi o'lim ideali sababsiz o'limning ijobiy tomonlarini ta'kidlagan bo'lsa-da, veterinariya shifokorlari odatda azob-uqubatlarni tugatish uchun tez va og'riqsiz o'ldirishni targ'ib qiladilar. Bundan ko'rinadiki, itday og'riqsiz o'lish bu yoqimli o'lim, kasalxonada, qariyalar uyida azob chekib yashashdan ko'ra itday oson o'lim insoniyat uchun ma'qul ekanligini sharhlab o'tadi. Sharqda esa bu ibora salbiy fikr ifodalamoqda.

“Alpomish” dostonida keltirilgan Yortiboy obrazini o'quvchiga tanishtirish jarayonida asarda quyidagicha tashbehdan mahorat bilan foydalanilgan. “Majlisli kun bo'lsa, to'rdan joy tegmay, piyoladan choy tegmay, bo'sag'aning oldida kavush bilan aralashib, it yiqilish bo'lib, poyga betda yotar edi”⁴⁴.

“It yiqilish bo'lib” iborasi timsolli manzara yaratishi bilan birga, Yortiboy obrazining mohiyatini chuqurroq ochib beradi. Ma'lumki, itlar urushib qolganda, orqa oyoqlarida turib oldingi oyoqlari bilan bir-birining yelkasidan “ushlagandek” holga kelgach, bab-baravar, yonboshi bilan yiqiladi. Bunga teng yiqilish, deyiladi. Bu manzaradan baxshi yorqin tasavvur hosil qildirish yo'lida foydalangan: kavushlar bilan teng holda qaralgan Yortiboy urug' boshlig'i Boysari o'tkazgan kengashda o'zini xudbinlarcha chetga tortib, urug'doshi boshiga ish tushganda jo'yali maslahat berishdan qochadi. Ya'ni “yarim odam” — yortiligiga boradi. Baxshilar ta'kidlaganidek, “kovush bilan teng” kimsaning gapini aytadi.

O'zbek romanchilik janrining asoschisi Abdulla Qodiriy asarlarida ham bu kabi tashbehlarni uchratishimiz mumkin. “Mehrobdan chayon” romanida Anvarning onasi Anorbibining psixologiyasini ochib berishda adib it bilan bo'liq iborani mahorat bilan q'llaydiki, buning natijasida sodda, kambag'al ayolning holati ko'z o'ngimizda gavdalanadi. “Qo'shnilarning «qaysi holingg'a tug'ding?» yoki «o'zi o'lgur it mijozmi?» deb ta'na qilishlaridan cho'chidi”⁴⁵.

⁴⁴ Yo 'ldoshev Q, Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik, Toshkent, “Mitti yulduz”, 2019-yil, 14-bet.

⁴⁵ Yo 'ldoshev Q, Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik, Toshkent, “Sharq” nashriyot- matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2017-yil, 253-bet.

Biologiya fanida itning fiziologiyasi shunday izohlanadi: itlar bir yilda ikki marta bolalaydi va ular bittadan o'n sakkiztagacha bola ko'radi. Demak, Anorbibining ko'p farzand ko'rganligi, oilaviy sharoit nochor holatda ekanligi uchun yozuvchi salbiy ma'noni ifodalash maqsadida "Itmijoz" iborasidan mahorat bilan foydalangan.

Mirmuhsin "Xo'jand qal'asi" romanida "Xalaking itiday..." birikmasi qo'llanilgan. Adib bu iborani quyidagicha sharhlaydi: So'qtu no'yonning yana bir yuzboshisi- Xalaku edi. Uning yomon bir iti bor: bu it o'ta qopag'on va doimo ko'chalarda tilini osiltirib yugurardi. "Xalaking itiday..." degan naql ham o'sha vaqtdan qolgan. ("Adib izohi")⁴⁶. Bu birikma bugungi kunda "Alakaning itiday" tarzida ifodalanadi.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida zoonimlarning tashbeh sifatida qo'llanish ko'lami boshqa badiiy asarlarga nisbatan kengroq. Adib **lashkarboshining kuchliligi, yovga dahshat solishi arslonga, doimiy hushyorligi zag'izg'onga, baquvvatligi qoplonga, hujumkorligi va dushmanga hamlasi to'ng'izga, mardonavorligi bo'riga, jang taktikasidagi mohirligi, hiyla va tadbirkorligi tulkiga, shiddati ayiqqa, qasoskorligi qo'tos va tuya erkagiga, tunlari hushyor va bedorligi ukki – boyo'g'liga o'xshatiladi**⁴⁷.

Ijodkorning har bir obrazi o'ziga xos «yuk» ko'tarib turadi. Ular shoirning badiiy maqsadiga san'atkorona bo'ysundirilgan:
Kur arslonga o'xshar bu beklar o'zi,
Bushursa kesar bosh, e bilgi yaruq.

Mazmuni:

Beklar – bu jur'atli arslonga o'xshaydi,
G'azabga kirsar bosh kesadi, ey ravshan fikrli.

Ko'rinib turganiday, bu yerda beklar dastlab dovyurak arslonga o'xshatilsada, ularning asl qiyofasi keyingi misrada fosh etiladi. Bu toifaning «bosh kesish»i ochiqdan ochiq ko'rsatib o'tiladi. Demak, bu yerda arslonning jur'ati, dovyurakligi emas, balki uning vahshiyliги, yovuzligi e'tiborga olingan⁴⁸.

Ayrim o'xshatishlar bir emas, balki bir necha obrazlarni yoritishda ham qo'llanishi mumkin. Masalan, *yilqi* (hayvon) obrazi *nodon odam*, *bilimsiz kishi*, *zakovatsiz shaxs*, *ochko'z inson* va umuman yomon xulqli, yaramas odatli kishiga nisbatan qo'llanadi. *Bo'ri* obrazining esa *lashkarboshi*, *yovdushman*,

⁴⁶ Mirmuhsin, "Xo'jand qal'asi", Toshkent -2022, 408-bet

⁴⁷ To'xliyev B, Adabiyot: O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik-majmua, Birinchi nashr, I qism, Toshkent, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2018-yil, 97-bet.

⁴⁸ To'xliyev B, Adabiyot: O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik-majmua, Birinchi nashr, I qism, Toshkent, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2018-yil, 95-bet

mard, er, o'limga nisbatan qo'llanganini ko'rish mumkin. Lekin ularning hammasida bo'ri obrazi ayni bir ma'noda kelmaydi.

Lashkarboshining bo'riga o'xshatilishida uning dushmanga ayovsiz va katta kuch bilan dahshat solishi nazarda tutilgan bo'lsa, saroy amaldorining bo'riga qiyoslanishida ularning ochofat va johilligi ta'kidlangan. Dushmanning bo'riga o'xshatilishidan maqsad uning tajovuzkorligiga, bosqinchiligiga diqqatni tortishdir. O'limning bo'riga o'xshatilishi esa har ikkisining ham yaxshi-yomonning farqiga bormasligi asosida vujudga kelgan⁴⁹.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'zbek nasriy asarlarida tashbehning turli ko'rinishlari qo'llanilib, ular o'zgacha bir mazmun-mohiyatni ifolashga xizmat qiladi. Bu esa filimizning naqadar so'z boyligi cheksiz ekanligini anglatadi

⁴⁹ To'xliyev B, Adabiyot: O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik-majmua, Birinchi nashr, I qism, Toshkent, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2018-yil, 96-bet